

Денисюк В. І.

Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни.

Напередодні Першої світової війни Луцьк був одним з прикордонних міст, центром повіту у Волинській губернії. Тут квартирувалися кілька військових полків. Серед населення повністю переважали євреї. Крім того, проживали поляки, українці, росіяни. Від самого початку війни в місті діяла Луцька міська дума (орган міського самоврядування) з управою (виконавчий орган при думі), якою на той час керував колишній військовий офіцер В. Малявчик. Міське самоврядування у цей час мало досить вузькі повноваження. В умовах масштабної війни, що розпочалася, дума та управа, в першу чергу, повинні були забезпечити спокій в місті як найближчого тилу армії та своєчасні поставки продукції.

У перші місяці після початку війни місто, як і всю державу, огорнув патріотичний рух. Влада намагалася підтримати та використати це. Наприклад, двом луцьким військовим з'єднанням, як і усім іншим, восени 1914 р. передали ополченські знамена зразка 1855 р. [7, арк. 137–138]. Оскільки автентичних знамен не знайшлося, за їхнім зразком були виготовлені нові [8, арк. 2–3, 19–20, 35, 38]. З часом цей фактор почав відігравати меншу роль, проте навіть в червні 1917 р. центральна влада намагалася використати «відповідальність перед Батьківщиною» як вагомий чинник тиску на луцькі органи, що займалися збором продовольства [17, арк. 3].

З ініціативи міської управи лучани кілька разів збирали кошти та матеріальну допомогу для солдатів. Зокрема, у восени 1914 р. було зібрано 817,71 руб. на користь запасних і безробітних, на заготівлю білизни та інші потреби. Ці пожертвування були адресовані солдатам тих військових частин, що перед війною дислокувалися в Луцьку (Камчатського, Охотського та Ізюмського піхотних полків) і значною мірою були укомплектовані з лучан. У жовтні 1914 р. жителі міста передали «охотцям» та «камчатцям», які тоді дислокувалися на Галичині, білизну, мило, тютюн та інші дрібниці [6, арк. 3, 40]. Подібні та навіть більші «гостинці» розсилалися солдатам цих з'єднань і пізніше, зокрема на Паску в березні 1915 р., перед Різдом в грудні 1916 р. [11, арк. 75].

Перша світова війна охопила більшість держав та народів у Європі. І лучани не залишалися осторонь від військово-політичних подій, що йшли на Західному фронті. У листопаді 1914 р. міська влада виділила 1000 руб. на допомогу бідному населенню Польщі, що потерпало від воєнних дій, в грудні 1914 р. – 500 руб. жертвам війни в Галичині та 250 руб. в Бельгії. Подібну допомогу управа виділяла полякам, галичанам, бельгійцям та сербам і пізніше, за складних обставин післякупаційного відновлення міста [7, арк. 142–142 зв., 152–154 зв.].

У зв'язку зі зміною стратегічної ситуації, австро-угорські та німецькі війська перехопили ініціативу, і вже 16.08.1915 р. Луцьк був окупований австрійцями [10, арк. 125–127 зв.]. У результаті військової операції 26.09.1915 р. місто було визволено, проте досить швидко розвідники виявили спробу оточення військ, які захищали Луцьк [2, 182]. Тому російські війська вдруге добровільно залишили повітовий центр.

Незважаючи на те, що 8-а армія відступала без паніки, евакуація Луцька проводилася неорганізовано через відсутність координації дій між командуванням та місцевими органами. Міська управа самостійно залишила Луцьк в ніч на 16.08.1915 р. [10, арк. 116, 125–127 зв.]. В паніці було залишено інвентар, архів, справи і книги до 1912 р. [1, 45]. Луцький окружний суд опинився в Ставрополі, чоловіча гімназія – у Білгороді Курської губернії. Також були евакуйовані Сирітський суд та пожежна команда [10, арк. 116, 125–127 зв.]. Біля 75 % евакуйованих лучан переїхало в Харківську губернію й центральні губернії Росії.

Австро-угорські війська вступили до Луцька 31.08.1915 р. [1, 45]. Під час австрійської окупації було обрано новий орган місцевого самоврядування, який очолив Авраам Варковицький. Ця людина пізніше брала участь в роботі усіх органів місцевого самоврядування та різних міських комісіях, що встановлювалися за інших влад, аж до 1920 р. (незадовго перед тим – в жовтні 1919 р. йому було доручено створити перший в місті банк, який він, в результаті, і очолив [21, арк. 111]). У певному сенсі він створював тяглість влади при частих змінах режимів та держав, що контролювали Луцьк у цей час.

Австрійська військова адміністрація разом з місцевою владою намагалися організувати життя в місті. За австро-угорської окупації в Луцьку були розташовані військові служби, склади, майстерні, пральні, пекарні, лазарети. Відповідно до наказу австрійського командування наприкінці січня 1916 р. у місто прибули старшини Українських Січових Стрільців на чолі з Гаврилком, що створили «вербунковий комісаріат». Проте ця ініціатива не користувалася підтримкою у лучан, оскільки галицькі українці сприймалися переважно як вороги та окупанти. Додатковою перешкодою було те, що місцевий бургомістр А. Варковицький та окружний комендант Урбанський перешкоджали діяльності Гаврилка. Тоді «усуси» розпочали освітню діяльність в місті. Було відкрито українську школу, розпочалося видання української преси (часопис «Луцькі новини»). Агітаційні заходи проводили з метою привернути лучан на бік Австро-Угорщини [27, 160].

Важливим елементом діяльності галицьких солдатів було те, що їх використовували для налагодження контакту з лучанами та волинянами взагалі. Проте, створення конструктивного діалогу вдавалося не завжди через національну політику австрійської влади на окупаційних землях. Зокрема, деякі жителі Луцька скаржилися на засилля поляків в

органах управління міста та дискримінацію українців в освітньому питанні. Луцький комісаріат Січових Стрільців припинив свою діяльність після Брусилівського прориву, а Гаврилко переїхав до Ковеля на допомогу Вітовському [23, 63–67].

Ні міська управа, ні будь-який лучанин не змогли уберегти місто від реквізицій, що проводила відступаюча австрійська армія напередодні Брусилівського прориву (в травні 1916 р.). Це стосувалося продуктів, важливих частин міської електростанції, меблів з багатьох будинків міщан, що були евакуйовані в тил під час відступу російської армії в 1915 р. та міської власності. Крім того, А. Варковицький разом з членами управи не змогли в цей період організувати достойну боротьбу з антисанітарією, що стало причиною загострення епідеміологічної ситуації в місті в наступні кілька років [13, арк. 9].

Наприкінці травня 1916 р. внаслідок Брусилівського прориву Луцьк був відбитий російськими військами [3, 6], і вже 3.06.1916 р. у місто повернулася управа, дума та міський голова В. Малявчик. Головним завданням, яке постало перед міськими урядовцями, була відбудова міста. Цьому сприяло і те, що штаб Особливої армії, створеної Брусилівим спеціально для прориву під час наступальної операції, дислокувався в Луцьку. Було відновлено роботу електростанції, відбудовано скотобійню [11, арк. 43], багато міщан, які евакуювалися, повернулися до міста (перші з них почали повертатися 7–8.06.1916 р.) [14, арк. 17, 25, 26, 44, 45, 50]. Щоправда, багато з них виявили, що їхнє житло зайняте солдатами або армійськими відділами, тому вони змушені були жити в готелях, не отримуючи за оренду свого житла ніякої компенсації. Приміщення, яке до австрійської окупації займала міська управа (будинок на території замку Любарта), стало непридатним для роботи (під час австрійської окупації там розміщували конюшню; крім того, передова майстерня 18-ї автомобільної роти зайняла його та не хотіла віддавати) [13, 25–25 зв., 51–51 зв.]. Управа перенесла свою роботу до орендованого будинку А. Варковицького, де знаходився орган міського самоврядування за австрійської окупації [12, арк. 30]. Деякі залишені в Луцьку державні приміщення (зокрема архіву), інвентар, меблі були знищені або зникли, будівля казарми городових – розібрана [10, арк. 140].

За словами міського голови В. Малявчика, «місто Луцьк в цей час... [було] військовим табором і серед цивільного населення... [спостерігався] тверезий настрій» [11, арк. 194]. Справді, в місті дислокувався штаб Особливої армії та ряд його підрозділів, тут часто перебували офіцери з різними дорученнями, звітами та ін. [13, арк. 12–12 зв.].

Керівництво Луцька, як пізніше і їхні наступники, проявили в цей час свідоме ставлення в справі захисту пам'яток історії. Зокрема, коли в листопаді 1916 р. виникла загроза пошкодження пам'яток архітектури в Старому місті через побудову там лазні штабом Особливої армії, міський голова В. Малявчик наполягав на неприпустимості такого

кроку без відома та контролю управи. Він аргументував це тим, що там похований один з литовський князів, а на владі лежить обов'язок захищати пам'ятки архітектури та історії [11, арк. 96–96 зв.]. Незадовго перед тим, в червні 1916 р., було ініційовано огляд стану В'їздної вежі в замку Любарта. Акт огляду спеціально створеної комісії засвідчив наявність у вежі вертикальної тріщини, яка виникла тому, що нею часто проїжджали вантажівки. Планувалося, що ремонтні роботи будуть коштувати місту приблизно 10 000 руб. [15, арк. 17, 18].

Після перемоги Лютневої революції значні зміни відбулися і на Волині. У 1917 р. луцьке самоврядування двічі переобиралося. Перший раз у квітні, а згодом у зв'язку зі зміною закону про місцеве самоврядування у вересні. 8.03.1917 р. дума на чолі з В. Малявчиком прийняла рішення перейменувати себе на Громадську раду (хоча усі за звичкою і надалі вживали попередні назви: управа та дума). Водночас, планувалося збільшити склад органу міського управління з 25 до 40 чоловік. Троє новообраних мали представляти духовенство, а 12 – громадян міста. Право обирати визнавалося за усіма постійними жителями Луцька усіх національностей. Віковий ценз становив 25 років [28, 13].

Судячи зі звернення-оголошення до жителів міста, що традиційно вивішувалися на усіх перехрестях, вибори були багатоступеневі. Жителі кожної з них делегували уповноважених, які обирали по шість кандидатів, що в свою чергу – 12 членів Громадської ради. Вибори уповноважених від усіх шести дільниць пройшли окремо в двох кінотеатрах. Збори уповноважених планувалися на 14–16.04.1917 р. Зкінчувалося згадане оголошення словами: «Громадяни! Вам вперше надається можливість здійснити своє право шляхом загальних, прямих і в той же час тайних виборів послати своїх представників в міську Громадську Раду» [28, 14].

Отже, у зв'язку зі зміною устрою в Російській імперії, в Луцьку було обрано новий орган місцевого самоврядування за новими правилами. 10.04.1917 р. В. Малявчик склав із себе повноваження міського голови та передав їх А. Варковицькому [29, 1] (В. Малявчик не брав участі в міському самоврядуванні аж до грудня 1919 р., коли був включений до почесної комісії промислового податку) [21, арк. 149].

Нова міська влада так і не змогла налагодити ефективну роботу. Пройшовши складний процес реорганізації, нова рада за своїм складом майже не відрізнялася від попередньої міської думи. За національністю в ній так само переважали євреї та росіяни, за соціальною приналежністю – домовласники, купці та дрібні торговці [28, 14–15].

Вибори до Громадської ради у вересні 1917 р. були проведені у відповідності до нового законодавства. Кандидати висувалися по партійним спискам або ж блокам. На місця гласних Єврейський Національний блок виставив 11 претендентів, Союз домовласників

м. Луцька – двох, Соціалістичний блок – 26, Польський Демократичний список – одного, Український Соціалістичний блок – двох [16, арк. 29 зв.–30]. І на цей раз обраними були майже виключно представники єврейської громади. На посаду міського голови був обраний Самуїл Спектарьов, членами управи – 18 гласних, причому тільки троє з них (Й. Тиктинер, М. Гринюк та П. Голубович) були не-євреями (А. Варковицький теж був у цьому списку) [16, арк. 4–4 зв., 16].

Вибори до міської управи та Жовтневий переворот стали каталізаторами суспільно-політичного життя в місті. В цей час було зафіксовано кілька декларацій осередків партій в Луцьку, а трибуна міської думи стала політичною ареною міського рівня. Зокрема, найповнішою була декларація партії соціалістів-революціонерів. У ній було заявлено програму в межах міста та держави: надання більшої автономії міським думам, побудова нових магазинів, ломбардів та підприємств по виробництву найважливіших продуктів, муніпалізація (передання в міське управління) «загальнокорисних установ» (водопроводів, електростанцій, аптек, бань), сприяння коопераціям, скасування непрямих податків, створення біржі праці, безплатна медична та юридична допомога, освіта та ін. Важливим моментом в цій декларації було бачення України як широкої культурно-національної автономії. Услід за тим була подана майже ідентична, дещо спрощена в порівнянні з попередньою заявою, декларація Об'єднаних українських. Міська дума на засіданні 30.10.1917 р. в спеціальній резолюції засудила більшовицький переворот та виступила за якомога швидше створення нової влади, яка базувалася б на всенародному голосуванні [18, арк. 36–37., 39–40 зв.].

Під час виборів місто було поділене на сім виборчих дільниць. Для голосування використали приміщення готелів і приватних комерційних закладів. Вибори проводилися з численними порушеннями: бракувало урн та бюлетенів для голосування, голосування іноді проводилося відкрито (підняттям рук), несоціалістичні партії боялися проводити агітацію через тиск солдатів, що були прихильниками соціалістичних партій [24, 96]. Результати виборів продемонстрували поділ Луцька за національним критерієм. Через свою малочисельність українська громада займала скромні позиції [28, 15].

Серед основних напрямків діяльності новообраної ради був соціальний. Було взято під жорсткий контроль роботу продовольчої комісії та ціни на ринках Луцька. Проводилася робота з допомоги безробітним, сиротам без житла й неблагополучним сім'ям. Керівники міста намагалися владнати принаймні частково проблеми із дотриманням санітарних норм в Луцьку, хоча й малоефективно. Громадська рада відзначила ювілеї Короленка і Шевченка, назвавши на їх честь окремі вулиці та навчальні заклади. Зокрема, третю школу на Красному й вулицю, на якій вона розташовувалася були названі на честь Т. Г. Шевченка [30, 4].

Проте дані ревізії, яку проводив уряд гетьмана П. Скоропадського в 1918 р., засвідчують, що міське господарство при новому керівництві прийшло в повний занепад: каса була порожня через несплату податків; квартирне питання невирішене; дров, незважаючи на наближення холодів, не було; на міських складах не вистачало продуктів для забезпечення жителів міста; на ринках панувала спекуляція і дорожнеча; школи закривалися [24, 97–98]. Управа жила без кошторису, кошти витрачалися безсистемно, а грошові книги знаходилися в такому безладі, що запрошений у комісію експерт-бухгалтер відмовився проводити перевірку [24, 97–98].

Після Лютневої революції значно активізувався громадський рух в Луцьку, зокрема український. У березні 1917 р. в місті виникла Рада громадських організацій, яка підтримувала Тимчасовий уряд, Центральну Раду. 11.06.1917 р. були проведені установчі збори ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, більшість в якій становили українські соціалісти-революціонери та російські демократи. Крім того, в Луцьку з'явилася також Українська громада. Організація об'єднала вчителів міста, вихідців з Галичини, а також окремих представників інтелігенції, домовласників.

7.11.1917 р. була проголошена Українська Народна Республіка. Луцьк перейшов у підпорядкування Центральної Ради та Генерального Секретаріату. У зв'язку з цим, міську владу просили з Києва на знак солідарності і визнання УНР підняти над будинком управи український жовто-блакитний прапор [18, арк. 75]. Подібна пропозиція була надіслана в управу 13.03.1918 р. Крім підняття державного прапору УНР, центральна влада наказувала «надати національно-державний вигляд» всім інституціям самоврядування: вивіски на державних установах, вулицях треба було переписати українською мовою, на державних установах в дні державних свят вивішувати український прапор, російський герб на установах і штампах знищити та встановити – український. Крім того, на вулицях вивісили III та IV Універсали Центральної Ради, а накази колишнього Тимчасового уряду та більшовиків – познімали [19, арк. 8, 11].

В Луцьку активно діяли більшовики. 13.11.1917 р. їх прихильники (близько 5 тис. солдатів [23, 142]) на чолі з О. Димітрієвим захопили пошту, телеграф, телефонну станцію, в'язницю й роззброїли міліцію. У відповідь, через два дні дума вирішила відправити до Києва скаргу, в якій засуджувала захоплення влади і порушення прав міського самоврядування фракцією соціал-демократів більшовиків [26, 69–71].

У цей період змінилася система оподаткування. Якщо раніше міська управа займалася переважно справами благоустрою, торгівлі, шкільництва в місті у жорстко регламентованих державною рамках. То в цей час, а точніше 12.02.1918 р., влада УНР видала постанову про внесення різних державних, земських і міських податків на місцях. Проте попередня

обмежуюча система привчила місцевих управлінців придушувати ініціативу. Тому губернська влада констатувала, що ця постанова реалізовується «дуже кволо, і місцева влада далеко не виявляє тої енергії, яка потрібна...» [9, арк. 54].

Зміни торкнулися і діловодства. Влада наполягала на введенні української мови в діловодство державних установ, проте у зв'язку з тим, що на чиновницьких посадах у місті перебували переважно росіяни та євреї, рідше – поляки, українці, знавців мови не вистачало. Вдало описав проблему в Луцьку головний губернський комендант Волині отаман Борковський: «Більшість повітових комітетів при офіційних зносинах... вживають російську мову; коли ж випадково вживається і українська мова, то так безграмотно і не зрозуміло, що від цього тратиться не тільки стиль, але й зміст самого листування». Він наполягав на тому, що українська мова має статус державної, і тому «...необхідно, щоб всі повітові комітети і їх співробітники обов'язково вчили рідну мову і вели листування на українській мові, без чого... перебування їх на посаді не можливе» [9, арк. 112]. Влада раз за разом нагадувала про обов'язкове використання української мови в діловодстві, проте цю директиву міські установи не могли виконувати на достойному рівні [19, арк. 11].

Недовгий період (прибл. 27.01.1918–8.02.1918 рр.) місто перебувало під більшовицькою окупацією. За цей короткий час вони встигнули провести арешти кількох місцевих урядовців, в тому числі голови Луцького продкома М. Лебедюка, зіпсувати залізничне сполучення міста з губернським центром [17, арк. 116–118 зв.]. А з 9.02.1918 р. тут паралельно з органами міського самоврядування перебували німецькі війська та комендант [4, арк. 37, 56 зв.]. Нерідко луцька управа конфліктували з ними [9, арк. 52].

За словами голови Луцького продкому від 10.03.1918 р., становище населення в цей час було надзвичайно важким. Луцький повіт був розорений через 3,5 роки війни на або біля його території. Особливо ситуація загострилася в останні кілька місяців. До кінця 1917 р. повіт хоча і не мав достатніх запасів зерна, проте сюди хоча б доставляли зерно залізничною дорогою. Але з грудня 1917 р. у зв'язку з наступом більшовиків залізничне сполучення стало повністю паралізованим (за його словами, більшовики зіпсували залізничне полотно та мости). В березні 1918 р. його швидко відновлювали, і ситуація дещо стабілізувалася [17, арк. 116–118 зв.].

29.04.1918 р. відбувся т. зв. «гетьманський переворот». Владу перебрав П. Скоропадський, було змінено назву «Українська Народна Республіка» на «Українська держава». Грамоту «Гетьмана всієї України до народу Українського» як основа державного ладу було оголошено лучанам 6.05.1918 р.

В місті продовжувала діяти чисельна навіть у порівнянні з мирними часами міська дума (для порівняння, за військового часу попередні та наступні міські управи та ради

включали переважно по 3-7 членів, а ця – 18) [16, арк. 4–4 зв., 16]. Неодноразово іншими органами влади відмічалася погана ефективність її роботи. Зокрема, в липні 1918 р. проблеми з освітленням міста пов'язували з цим фактором [5, арк. 158]. Було виявлено бездіяльність цього складу управи, тому в кінці серпня 1918 р. згідно з постановою ревізійної комісії усіх гласних було відсторонено [24, 97–98]. 27.08.1918 р. на посаду міського голови призначено Зайковського, а його замісників – Ільїна (заступник міського голови за В. Малявчика) і В. Прайзлера (відомий тогочасний лучанин-підприємець, чех за походженням). Зайковський відмовився від посади. І вже 8.09.1918 р. (по 22.12.1918 р.) цю посаду зайняв Є. Порай-Ясинський, вчитель міської гімназії. Вони виявили, що міське господарство в занепаді та розлагоджене. Для відновлення потрібно було скоротити бюрократичні перепони. Враховуючи також загострення суспільно-політичної ситуації в країні, з 2.10.1918 р. збори міських дум заборонялися, а вся влада в місті перейшла до управи [16, арк. 38, 48, 52, 104].

Наприкінці «епохи Гетьманату» в Луцьку відбувалися цікаві процеси, пов'язані з створенням загонів самооборони. Як відомо, в листопаді 1918 р. німецькі війська, залишаючись на території України, повсюдно революціонізувалися та втрачали інтерес до українських, а тим паче регіональних справ [23, 211–212]. Через низку причин гетьман не мав у своєму розпорядженні значних військових формувань, а в середині листопада новостворена Директорія розпочала повстання проти гетьманської влади. П. Скоропадський потребував нових воєнізованих частин.

В умовах такого загострення політичної кризи збільшувалася кількість міліцейських формувань на периферії держави. Зокрема, 3.11.1918 р. у Луцьку з ініціативи командира 1-ої піхотної дивізії було вирішено створити загони нічної варту (потім їх частіше називали загонами самооборони чи Луцькою добровільною дружиною) нібито для патрулювання міста вночі у дві зміни по трьох дільницях. Проте, як виявилось, при цьому управа отримала наказ зібрати з лучан суму в 40 тис. руб. (пізніше, 29.11.1918 р., цю суму підвищили до 60 тис. руб.) нібито для оплати офіцерів-вчителів, інструкторів, начальників дільниць у місті. 30.11.1918 р. міське керівництво відповіло, що не мало права вносити додаткове оподаткування, а грошей в касі не було. Але це не зупинило тиску «зверху». 7.12.1918 р. командувач Рівненським районом генерал Чистяков наказав за два наступні тижні (пізніше того ж дня термін скоротили до двох днів) стягти в примусовому порядку з лучан потрібні гроші. Управа спільно з представниками домовласників Луцька, врахувавши ступінь бідності лучан, вирішили, що буде справедливо, якщо цю суму розділити на осіб, які розбагатіли під час війни. Вони склали поіменний список приватних осіб, власників найбільших підприємств та їхні частки в збір потрібної суми. До звістки про падіння гетьманського режиму з міщан

(переважно пересічних лучан) встигнули зібрати 4 265 руб. Цікаво, що деякі лучани добровільно давали суму більшу від тої, яку вимагали. Пізніше ці кошти повернули. Проте, знайшлися шахраї, які намагалися скористатися ситуацією. Начальник третьої дільниці збирав окремо нібито теж для загонів самооборони гроші з лучан, а потім деякий час не визнавав цього.

Урешті-решт 12.01.1919 р. в Луцьку було створено беззбройну самооборону мешканців міста, хоча й не всі були задоволені цим. Робітники м. Луцька через профспілки подали в управу резолюцію, де протестували проти обов'язкового патрулювання міста на безоплатній основі вночі, обґрунтовуючи це тим, що, по-перше, багато робітників працювали саме в нічний час, і по-друге, робітники не були зобов'язані «охороняти майно і спокій заможних класів безплатно при наявності міліції в місті» [20, арк. 4–4 зв., 9, 10–10 зв., 11, 13–14 зв., 18, 31–47 зв., 75, 90, 98]. Невідомо, чим закінчилася справа, але надалі нічна варта не згадувалася в документах.

11.11.1918 р. було завершено Першу світову війну. На той момент Луцьк, як і вся Україна, переживала надзвичайно складний період своєї історії. Відбувалися часті зміни режимів, часом іноземних. Люди, що керували органами місцевого самоуправління, продовжували захищати інтереси міста, намагалися впорядкувати та відбудувати занепалий за роки війни Луцьк. Проте громадянська війна продовжувалася. У результаті, місто було закріплене за Польщею.

Загалом, за чотири роки Першої світової війни Луцьк пережив кілька змін влади та суттєвих змін укладу. Це відобразалося на персональному складі управи та думи, а також на політиці, яку вони проводили. Органами міського самоуправління у той чи інший момент керували прихильники та ставленики Російської імперії, УНР, Української держави, більшовиків, Австро-Угорщини та Німеччини. Слід підкреслити, що такі люди майже завжди були місцевими жителями, зацікавленими в процвітанні Луцька. Без сумніву, це відіграло свою позитивну роль у розвитку міста. Проте станом на листопад 1918 р., ще не вийшовши з Великої війни, українські землі, у тому числі й Луцьк, були втягнуті у вир громадянської війни. І тільки в 1920 р. польській владі вдалося утвердитися тут.

Джерела та література

1. Бернадський Б. Бої за Луцьк влітку-восени 1915 р. / Богдан Бернадський // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. – Науковий збірник: Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 року. – Луцьк : Надстрир'я, 1998. – С. 44–47.
1. Брусилов А. Мои воспоминания / А. Брусилов. – М. : Вече, 2013. – 308 с.

2. Головня І. Напряму удару – Луцьк (До 80-річчя Брусилівського прориву) / І. Головня // Луцький замок. – 1996. – 31 травня. – С. 6.
3. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 931. Переписка з Волинським губернатором і звіти про стан і діяльність Луцької міської пожежної команди, 1910–1919 рр., 154 арк.
4. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1145. Переписка з Луцьким електро-технічним товариством і постанови Луцької міської думи про освітлення вулиць та площ м. Луцька, 1913–1919 рр., 176 арк.
5. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1291а. Циркуляр волинського губернатора про збір пожертвувань і подарунків для хворих і поранених воїнів та відомості пожертвувань по м. Луцьку, 1914–1916 рр., 96 арк.
6. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1318. Постанови Луцької міської думи, 1914 р., 164 арк.
7. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1460. Переписка з волинським губернатором про дозвіл передачі дружинам, що формуються, старих знамен зразка 1855 р. Короткий опис знамена 1855 р., 1915 р., 61 арк.
8. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1571. Циркуляри Генерального секретаріату Української народної республіки про вибори єврейських громадських рад. Устав громад. Переписка з Міністерством по великоруським справам про організацію шкіл з російською мовою викладання та ін., 1917–1919 рр., 179 арк.

9. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1577. Циркуляри волинського губернатора і переписка з Луцьким казначейством про евакуацію установ з м. Луцька і здійснення допомоги населенню, що постраждало від військових дій, 1916–1917 рр., 148 арк.
10. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1578. Циркуляри волинського губернатора про забезпечення населення предметами харчування і переписка про відкриття хлібопекарень в м. Луцьку, 1916 р., 266 арк.
11. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1583. Переписка з Волинським губернським присутством, заяви жителів м. Луцька про забезпечення населення керосином, 1916 р., 34 арк.
12. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1584. Постанови Луцької міської думи, 1916, 53 арк.
13. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1586. Заяви жителів м. Луцька про нагляд за майном, що залишилося при евакуації, 1916 р., 55 арк.
14. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1599. Заяви громадян м. Луцька про виплати допомог, оренду земельних ділянок та ін. Акт огляду фортечних веж і стін в замку Любарта, 1916–1917 рр., 33 арк.
15. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.

- Спр. 1610. Список членів Луцького комітету партії та соціалістів-революціонерів, що брали участь в виборах в міське самоуправління. Постанови Луцької міської думи та переписка з губернським старостою про вибори міського самоуправління, 1917–1919 рр., 140 арк.
16. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1617. Накази міністра продовольства та постанови Тимчасового уряду про встановлення твердих цін на хліб, сіно, соломку та ін. Переписка з губернським продовольчим комітетом про забезпечення жителів м. Луцька продуктами першої необхідності, 1917–1918 рр., 150 арк.
17. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1629. Переписка з Луцьким повітовим комісаріатом про організацію 3-ї міліцейської дільниці в м. Луцьку. Декларація об'єднаних українських соціалістів м. Луцька та ін., 1917 р., 135 арк.
18. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1694. Циркуляри міністерства внутрішніх справ та переписка з Луцьким повітовим старостою про забезпечення населення продуктами і промисловими товарами. Закони Української Центральної Ради, 1918 р., 142 арк.
19. Держархів Волинської обл.
Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії, 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1718. Бюлетні та відомості про епідемічні захворювання по Волинській губернії, 1918–1919 рр., 42 арк.
20. Держархів Волинської обл.
Ф. 158. Магістрат м. Луцька.
оп. 1. Загальний відділ
Спр. 6. Книга протоколів засідань магістрату м. Луцька за 1919 р., 156 арк.
21. Дем'янюк О. Й. Військово-політична ситуація на Волині восени 1917 р / О. Дем'янюк // Держава та армія : [збірник наукових праць] / відповідальний редактор

- Л. Дещинський. – Львів : Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2010. – С. 80–88.
22. Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках: монографія / О. Дем'янюк. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2011. – 320 с.
23. Козинець І. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті ХІХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.Г. Козинець; Харк. нац. ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2005. – 18 с.
24. Крамар Ю. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917-1921 рр. / Юрій Крамар / Волинські історичні записки. – Т. 5. – 2010 р. – С. 71–76.
25. Михайлюк О. Історія Луцька / О. Михайлюк, І. Кічий. – Львів : Світ, 1991. – 192 с.
26. Науменко А. До історії бойових дій на Волині під час Першої світової війни / Андрій Науменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю [Текст] : науковий збірник. Вип. 30. Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р., м. Луцьк / Центральний музей Збройних сил України, Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки, Волинська облдержадміністрація, Управління культури і туризму, Волинський національний ; ред. Г. Бондаренко. - Луцьк : [б. в.], 2009. – С. 160–164.
27. Пясецький В. Вибори в Луцьке самоврядування: рік 1917-й / В. Пясецький // Волин. губерн. відом. – 2006. – 11 трав. – С. 13.
28. Пясецький В. Луцьк. Історико-краєзнавчі нариси. Книга 1. Старе місто. / Вальдемар Пясецький. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 334 с.
29. Пясецький. Перші паростки відродження (Історії Луцької української громади) / Вальдемар Пясецький // Краєвид. – 2001. – листопад–грудень. – С. 1–2.